

Mr. Willem Eduard Steunenberg, uitgever te Kampen

(Kampen, 21 februari 1928 - Kampen, 13 september 2011)

door Jaap van Gelderen

Wim E. Steunenberg was een zoon van Kampen, een stad die hij verliet om te gaan studeren (tenzij hij theologie had willen doen, en dat nog wel in zijn geboorteplaats: een optie die zelden gekozen werd door een Kamper jongen van gereformeerden huize). Bovendien lag zijn intellectuele belangstelling meer bij de exacte vakken: hij had het diploma gymnasium- β behaald. Na een studie rechten aan de Vrije Universiteit koos hij voor een loopbaan in het verzekeringswezen. Hij was toen 25 jaar oud; zijn woonplaats werd Den Haag. Uiteraard bleef hij met enige regelmaat terugkeren naar de Hanzestad, naar de gastvrije woning van zijn ouders aan Burgwal 23. Het waren hechte familiebanden die hem bonden aan Kampen. Maar zeer velen van zijn generatiegenoten - en velen voor en na hen - verlieten hun geboortestad en bleven weg. Moesten dat wel omdat de eenzijdig economische ontwikkeling van de stad (kort gezegd: pannen, sigaren, koffie, melkverwerking) hen daartoe noopten. Zij wilden verder studeren, moesten elders een loopbaan starten, gingen soms emigreren. Het lag niet in de lijn der verwachting dat Wim Steunenberg op enig moment zich weer in Kampen zou vestigen.¹

Achtergronden

De familie Steunenberg stamt uit Oost-Nederland. De grootvader, schoenmaker Jan Albert Steunenberg (1866-1899) werd bekeerd onder de prediking van ds. A. van Apeldoorn, afgescheiden predikant te Holten.² Grootmoe Dina Rhebergen (1865-1947) vestigde zich vanuit Neede in het begin van de 20ste eeuw in Kampen. Om inkomsten te verwerven nam zij enkele studenten in huis als kostgangers. Haar oudste zoon, Willem Steunenberg (1889-1969), was vanaf 1899 leerling van het Gereformeerd Gymnasium aldaar; in 1911 werd hij ingeschreven als student aan de Theologische School van de

Wim Steunenberg 'karakteristiek'.

Jan Steunenberg, jong uitgever (1898-1986).

Dina Steunenberg-Rhebergen (1865-1947).

Gereformeerde Kerken in Nederland.³ De jongste zoon, Jan (1898), trad in hetzelfde jaar in dienst bij de fa. J.H. Kok, de uitgever van het gereformeerde volksdeel. Moe wist deze zoons (er waren vier zoons en een dochter) goed bezorgd en vestigde zich in Zevenhuizen (ZH) als huishoudster van een jonge dominee; later woonde zij bij haar dochter Berta, die verpleegster was, in Utrecht. Jan begon als administrateur van het *Kamper Advertentieblad*, maar er school een heuse boekenman in hem. Willem deed in 1916 intrede als predikant te Blokzijl en huwde de zuster van een medestudent. Toch heeft ook Jan Steunenberg in het begin van de jaren twintig Kampen verlaten. Liefhebber van oude boeken, stak er een antiquaar in hem: zou hij niet kunnen wat zijn patroon, Kok, in zijn jonge jaren deed: voor zichzelf beginnen? De 'jonge Stunne' trok naar de textielstad Enschede en zette daar een zaak op; hij verkeerde er veel in 'linkse' kringen. Ook leerde hij hier zijn toekomstige vrouw kennen, Jantje Lunshof (1901-1967). Tot Kok hem terugriep naar Kampen.

Jan Hendrikus Kok (1871-1940)⁴ had zijn zilveren jubileum al achter de rug, liep tegen de vijftig en had nog geen opvolger in de zaak (de oudste zoon studeerde medicijnen, de jongste was te jong). Moest hij het roer niet hele-

maal omgooien na afloop van de Wereldoorlog? In zee gaan met H. Diemer in Rotterdam? Dan was ook in één klap zijn grootste ambitie: een eigen courant uitgeven, vervuld. De heren werden het niet eens en zo bleef de vraag: Hoe verder? Ook in Kampen lagen nog enkele projecten te wachten op uitvoering, zoals een groots opgezette encyclopedie voor het protestants-christelijke volksdeel. Een flink aantal medewerkers was al aangetrokken, maar wie moest de kar trekken? Een goedwillende dominee uit de uitgebreide familie- en vriendenkring van de heer Kok? Tot de heer Eelke Elzenga (1881), die van jongste bediende opgeklommen was tot boekhandelaar en procuratiehouder van de firma, tegen Kok zei: 'Wilt u slagen, dan moet u Jan Steunenberg terugroepen.' Een gouden greep, moest Kok al spoedig erkennen, en al vrij snel gunde hij de jonge redacteur nagenoeg de vrije teugel, uiteraard binnen de grenzen die de oude heer had besteld.

Jan Steunenberg (1898-1986) groeide uit tot een uitgever pur sang, zette vele nieuwe uitgaven op stapel, ook op andere terreinen dan door Kok zelf ontgonnen: letterkunde, pedagogiek, filosofie. Ook kreeg hij de redactionele zorg voor de V.C.L.-serie die Kok in 1907 had verworven:⁵ de abonnees konden jaarlijks vier titels kiezen. In de *Christelijke Encyclopaedie* (6 delen, 1925-1931) die een groot uitgeefsucces werd, ziet men op tal van plaatsen de erudiete en kunstzinnige hand van de eindredacteur, een *selfmade* man! Uit het huwelijk met Jantje Lunshof werden vier kinderen geboren, twee zoons en twee dochters. Willem Eduard was het vierde kind, zijn oudste broer had de namen van grootvader Steunenberg gekregen, Jan Albert. Wim werd vernoemd naar grootvader Willem Lunshof, Eduard was een toen populaire jongensnaam. Toch kunnen we ons niet aan de indruk onttrekken dat in 'Willem' de naam van oom drs. Willem Steunenberg (1889-1969) meeklonk, lange jaren predikant in Rotterdam-Zuid. En het zou me niet verbazen dat ook Willem Eduard Keuning (de dichter Willem de Mérode) mee werd geëerd in deze naamgeving. Steunenberg sr. was een liefhebber van de gedichten van De Mérode, die als de beste calvinistische dichter van zijn tijd gold.⁶

Jeugd, schooltijd

Wim bezocht de lagere school van meneer J. Schilstra in de Groenestraat. Het gezin woonde toen aan de Vloeddijk 111, een oude woning met uitzicht op de Nieuwe Markt en de Nieuwe Toren, wat tot de verbeelding moet hebben gesproken; vooral de donderdagse muziekavond van het Stedelijk Orkest bracht veel volk op de been. Minstens zoveel interesse toonde de kleine jongen voor de ijscoman op de Meeuwenbrug. Na de Groenestraat bezocht hij

de kop-klas van de 'Treepschool' in de Boven Nieuwstraat, waar leerlingen werden klaargestoomd voor gymnasium en H.B.S. In 1941 werd Wim ingeschreven aan het Gereformeerd Gymnasium, dat huisvesting had gevonden in het grote, hoge schoolgebouw van het Gemeentelijk Lyceum. De speelterreinen waren door een hek van elkaar gescheiden, maar je had elkaar zo toch in de gaten: de 'vrijzinnigheid' en de 'orthodoxie'. Leeftijdsgenoten aan de andere kant van de tralies waren Gait (G.L.) Berk en Henk van Ulsen⁷, met wie (later) vriendschap werd gesloten. Gait, Wim en Henk Krans en nog een vierde scholier zaten zelfs in de redactie van een gezamenlijke schoolkrant *De Ui*.

De familie woonde intussen aan de Burgwal 23, hoek Vliersteeg, met zicht op statige herenhuizen aan een met bomen omzoomde gracht, waarin men kon spelevaren. Vader Steunenberg organiseerde naast zijn drukke baan, onder anderen een letterkundige kring en debatteerde over vraagstukken van religieuze en filosofische aard, zijn hele leven met een *open mind* (een zeldzaam verschijnsel in de toenmalige gereformeerde wereld). Zo verkeerde hij in de kleine kring pacifisten die Kampen toen telde (met Wolter van der Kamp en Jan Keuter die doopsgezind was). In oktober 1940 overleed de oude heer Kok, markant uitgever, markant lid van de Kamper samenleving: jarenlang was hij lid van de gemeenteraad, waarin hij de financiën van de stad in de gaten hield. Zijn (jongste) zoon Jac. (J.A.G.) Kok (1907-1972) volgde hem op als directeur, Steunenberg sr. werd procuratiehouder en na de Wereldoorlog mededirecteur (in de oorlogsjaren had hij zich de kennis van het Grieks en Latijn nog eigen gemaakt).

Aanvankelijk was de oorlog voor een opgroeiende jongen als Wim een avontuurlijk gebeuren, maar op den duur merkte hij wel degelijk de spanningen op waaronder de ouderen leefden.⁸ Er moest een kwetsbaar bedrijf door een oorlog worden geleid, bovendien rommelde het aan alle kanten in de kerken. Een onderduiker vond een plek in de huiselijke kring, het was de al genoemde verzetsman Wolter van der Kamp (1911-1998).⁹ Op den duur moest ook Wim weg zijn, met zijn vader zat hij aan het eind van de oorlog ondergedoken op een boerderijtje onder Oosterwolde. Hij zegt ervan: 'Ik heb veel geleerd [...] hielp mee op de boerderij [...] Ik denk dat je in die oorlogsjaren iets sneller volwassen werd dan in een normale tijd.' Op 17 april 1945 werd Kampen bevrijd. Het gym begon weer, van de studieclub 'Utile Dulci' ('Het nuttige aan het aangename [paren]') werd Wim secretaris en het jaar daarop voorzitter. In het voorjaar van 1947 deed hij eindexamen. Las Dostojevski, en ook L. Couperus.

Studie en eerste baan

In september 1947 werd W.E. Steunenberg ingeschreven aan de Juridische Faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Enkele jaren was hij redacteur van het blad *Pharetra*. De meestertitel verwierf hij in 1953, waarna hij een baan vond bij de destijds bekende verzekeringsmaatschappij De Zeven Provinciën in Den Haag. Het vak verkende hij naar alle kanten; zo werkte hij telkens een half jaar op de verschillende afdelingen van het bedrijf. Zijn basiskennis over het verzekeringswezen had hij opgestoken bij prof. mr. W.F. de Gaay Fortman. In het publieke Haagse leven was hij vicevoorzitter van het Haagse Jongeren Parlement. In de loop van 1958 begon hij om zich heen te kijken naar een andere baan en toen hij een advertentie las van de Koninklijke Nederlandse Uitgeversbond - 'secretaris gevraagd' - deed dat hem naar de pen grijpen. De sollicitatiebrief kwam ook onder ogen van een van de bestuursleden van de KNUB, de heer J.A.G. Kok¹⁰ Deze moet toen hebben gedacht: als zijn ambities in deze richting liggen, waarom dan niet de overstap gemaakt naar uitgever Kok in Kampen? Gesprekken volgden, waarbij de vader, Steunenberg sr., zich bewust afzijdig hield; de gang van zaken was ook voor hem een verrassing. Zo werd per 1 november 1958 mr. W.E. Steunenberg directiesecretaris van Kok Kampen, een functie waarin naar alle kanten het vak van *uitgever* kon worden verkend.

Directiesecretaris

Voor de hand liggend was het dat hem direct de portefeuille verzekeringen werd toevertrouwd. Maar een directiesecretaris is in de eerste plaats een 'troubleshooter', zeker waar de belangen (onderling) tussen redacteurs en de technische afdelingen wel eens in botsing komen. De productiechef, de heer A. Zagt, zat als een spin in het web tussen voor en achter; hij werd opgevolgd door Joop Douma (1981). De weg van manuscript tot eindproduct vond nog steeds onderdak in dat ene bedrijf gelegen tussen Oudestraat en Voorstraat, Vergieten- en Meerminnensteeg. Van voor naar achteren: directie; redactie, correctie (Marthy Bosch); administratie en boekhouding; zetterij, drukkerij, binderij; opslag (papier, boeken) en expeditie; bedrijfsarchieven. Het leiding geven aan het gesprek tussen alle werkers was één van zijn taken. Zo werd de personeelsvereniging, een initiatief van Steunenberg sr., in 1960 omgezet in een personeelscommissie, die op haar beurt in 1982 zou worden omgezet in een ondernemingsraad (zoals de wet vereiste). De meer paternalistische tradities bij de fa. Kok ten aanzien van het personeelsbeleid kregen hiermee een moderner gezicht en een juridische basis;

de Grafische CAO werd gevolgd. De vlot communicerende Steunenberg was voor deze taak geknipt. Door het huwelijk – in 1960 – met een kleindochter van de oude heer Kok, de grondlegger, werden de banden van Wim Steunenberg met het typische familiebedrijf dat Kok Kampen tot nu toe was steeds hechter. Uit de verbintenis met Bertie (Lamberta Ida) Veldhuyzen van Zanten (Hillegom 1929) werden drie kinderen geboren, een zoon en twee dochters. In de uitgebreide familiekring (binnen de Kokclan en bij de Steunbergs) werd hij vraagbaak en vriend voor jongeren en ouderen. Als illustratie bij het feit hoe ouwerwets de omgangsvormen binnen het bedrijf aanvankelijk nog waren de volgende anekdote. Als een der directeuren het kantoor binnentrad, stond iedere werknemer direct op van zijn stoel; tot op een dag een jonge redacteur rustig doorwerkte...

Uitgever

Als eerste grote ‘klus’ in het uitgeverysvak werd mr. Steunenberg het redactiesecretariaat van de nieuwe *Christelijke Encyclopedie* opgedragen. Een reusachtige arbeid, die door het overlijden van de in de Kamper gemeenschap alom betreunde literator drs. Jan Overduin (1907-1958)¹¹ stil was komen te liggen. In 1949 gestart, waren vanaf 1956 de delen 1-3 verschenen, maar de delen 4-6 moesten nog de laatste redactionele bewerking ondergaan, deel 6 zou in 1961 verschijnen. Waar in de eerste *Encyclopedie* concessies gedaan werden aan de wijdlopiegheid van de auteurs, valt op dat deze geheel herziene tweede *Encyclopedie* veel strakker en eenvormiger is geredigeerd. De auteursvijver telde zo’n 300 namen; naast wetenschappers uit alle richtingen ook letterkundigen, kunstenaars en musicologen. Er zaten oude rotten onder, maar ook betrekkelijk jonge vissen. Zij kwamen al lang niet meer uit de engere kring van de kerkelijk-gereformeerden, naast veel hervormde en lutherse deskundigen waren aangetrokken, mannen (en vrouwen) van naam, een aantal ‘vrijgemaakten’ (de groepering die in 1944 was ontstaan uit de kerkscheuring in de gereformeerde kerken). Grens lag bij uitgesproken ‘vrijzinnigheid’. Het zou verleidelijk zijn hier namen te noemen, volstaan kan worden met de opmerking dat Steunenberg jr. zo de mensen leerde kennen, met al hun (on-)mogelijkheden, die hij nodig had om een uitgeverij in stand te houden en uit te bouwen. En die, omgekeerd, hem nodig hadden bij het creatieve proces dat schrijven altijd is. Dikwijls ontstonden er banden van vriendschap. Steunenberg jr. had talent voor het vieren van vriendschappen.

Verder kreeg Wim het schoolboekenfonds onder zijn beheer, een terrein

waarop zijn vader indertijd talrijke ideeën had ontwikkeld (dat werd Kok Educatief). Ook de V.C.L.-reeks kwam hoe langer hoe meer onder zijn invloed; hier ontwikkelde hij een heel eigen visie op het verschijnsel familie- en streekromans (een weinig serieus genomen genre in de wereld van de letterkunde). Romans over levensvragen, in eenvoudige taal geschreven. Voor een meestal vrouwelijk lezerspubliek, dat zo kennis maakte met ethische vraagstukken die zomaar in eigen omgeving konden spelen. (Het verschijnsel *soap*, dat hetzelfde beoogt, bestond aanvankelijk nog niet). Steunenbergh had een scherp oog voor de zorgen van deze groep onder ‘zijn’ auteurs, meest vrouwen. Hij vond beslist dat enkelen op enig moment in hun oeuvre de grotere literatuur naderden. Velen hadden intussen een breder publiek! En vaak was de kennisname van deze boeken een opstap naar de ‘hogere’ literatuur voor het lezerspubliek. Binnen het bedrijf werd veel zorg besteed aan de band met de lezeressen en aan de smaakvolle vormgeving van de serie. Voor de uitgeverstaak van de V.C.L.-serie tekende lange jaren mevrouw Els Berger, huisgenoot en vriendin van de familie. Een bijzondere auteur werd de dichteres Nel Benschop (1918-2005), aanvankelijk om commerciële redenen afgewezen, maar iemand die met haar poëzie haar honderdduizenden versloeg: zo riep Nico Scheepmaker haar ‘zonder een spoor van jaloezie’ uit tot de meest geciteerde dichteres van Nederland; hij waardeerde haar vormvastheid en natuurlijke eenvoud.¹²

Adjunct-directeur

In 1963 werd Steunenbergh jr. adjunct-directeur en in 1968, na het terugtreden van zijn vader op 70-jarige leeftijd, mededirecteur naast J.A.G. Kok. Dat was een man van geheel eigen statuus, een aristocraat. Bestuurder in landelijke organisaties in het boekenvak en actief in Kamper besturen, onder meer op schoolgebied. Zo was hij één van de oprichters van de Rotary-afdeling hier ter stede (met, uit gereformeerde kring, Johan Bakker en prof. G. Brillenburg Wurth) en diaken in de Gereformeerde Kerk Kampen. Als uitgever en drukker lag zijn passie bij het goed verzorgde boek; hij beheerde voornamelijk de ‘theologische’ titels. Pockets en (in de begintijd slecht gelijmde) paperbacks lagen hem minder, hoewel daarmee een mogelijkheid ontstond oudere titels heruit te geven voor een schappelijker prijs. Een nieuw initiatief na afloop van de Tweede Wereldoorlog was de uitgave van het *Gereformeerd Weekblad* (onder redactie van de professoren G.C. Berkouwer en H. Ridderbos); en door overname kwamen ook het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* en het *Ouderlingenblad* in het Kokfonds. Zwager

Herman Ridderbos (1909-2007), schreef over hem: ‘de zaak [had] in de ruim dertig jaren van zijn beleid wel een totaal ander aanzien gekregen (...), maar Kok was nog altijd Kok en het ideaal van de vader was door de zoon niet weggeschoven, maar eerder dichterbij gebracht.’¹³ Na het nog vroege overlijden, in juli 1972, van de heer Kok, werd Steunenberg jr. de enige algemeen directeur. Jan H. Kok (1942-2002), de zoon van J.A.G. en Aafke Kok-Oldenboom, was wel vanaf 1967 bij het bedrijf betrokken, maar om zijn horizon te verbreden werd hij uitgeleend aan Genève, waar hij de uitgeverij van de *Wereldraad van Kerken* (WCC) op poten zette. Hij voelde zich weldra thuis in de wereld van de oecumene, waar de discussies en standpuntbepalingen de persen deden zwoegen (om het ouderwets uit te drukken).¹⁴ Jan Kok nam, nog in Kampen, de nieuwe generatie theologische studenten mee naar een modern opgezette boekenbeurs in Amsterdam, waar ‘hun’ sterauteurs de wanden van de Kokstand sierden. Vanaf 1964 groeide het aantal studenten in Kampen sterk: in 1979 liep het aantal theologen tegen de 450. Cultureel bevlogen studenten vonden in Steunenberg een partner bij de stichting van een Filmhuis en een Filmliga.¹⁵ (In later jaren hielp hij mee een Grafisch Atelier op te zetten voor de studenten van de Kunstacademie). Jan Steunenberg was in deze dagen geknipt voor het ambt van ouderling voor de nieuwe generaties studenten.

Algemeen directeur (1972-1991)

In deze periode hadden de veranderingen in de gereformeerde wereld zich al luide aangediend, en die moesten voor een typische uitgever als Kok toen was gevolgen hebben. Het net moest, om dit beeld maar eens te gebruiken, ook aan de andere zijde worden uitgeworpen. Met volle energie werkte de algemeen directeur, bijgestaan door adjunct-directieleden, uitgevers en redacteurs, aan de uitbouw van het fonds, dat hoe langer hoe meer een afspiegeling ging vormen van alle stromingen binnen christelijk Nederland in volle breedte; op enig moment kwam er een rooms-katholiek segment in het fonds en ook enkele joodse auteurs vonden hun weg naar Kok; op dit terrein was een opvallende uitgave *Het Joodsche Weekblad* (facsimile) uit de jaren 1941-1943, met een afzonderlijk essay van mr. A.J. Herzberg (1979). Maar niet alleen de ‘religieuze’ markt werd bediend (door overname van fondsen die op dit terrein hun sporen hadden verdiend), ook de ‘algemene’ markt werd betreden. De firma Kok begon naar alle kanten te expanderen. Hierdoor werd het toch al bestaande ruimtegebrek steeds nijpender, vooral voor opslag en expeditie. Her en der werd extra pakhuisruimte in de stad

gehuurd, ideaal was dat niet. Naast ruimtegebrek vroeg de techniek van het vak alle aandacht: er waren nieuwe zet- en druktechnieken ontwikkeld met snellere verwerkingsmogelijkheden, het fotografisch zetten kwam op en, wilde men blijven, dan moest men zich aanpassen. Voeg hierbij de onverbidelijke opkomst van de computer, die een revolutie zou veroorzaken bij de administratie en de verkoopafdeling. In het directiekantoor werd menige vergadering belegd en het is tekenend voor Steunenberg dat hij, voorzichtig voortgaande, steeds de mensen die het betrof bij de besluitvorming betrok. In de zomer van 1976 werd bekend gemaakt dat er verhuisd ging worden naar het industrieterrein van Kampen, naar de Gildestraat 5. Een geweldige operatie, want het gewone werk moest intussen doorgang vinden. Ieder in het bedrijf kreeg eigen taken, vastgelegd in draaiboeken waarin de hand van Steunenberg te herkennen viel, bijgestaan door zijn secretaresse Tineke Bouma. Urgent was de verhuizing ook geworden door de voornemens van het Kamper gemeentebestuur, vastgelegd in nota's, rapportages en structuurschetsen van het team drs. S. van Tuinen (burgemeester) en W.H. Dalsem (wethouder, stammend uit een familie van Kokwerknemers van oudsher) over de stedenbouwkundige toekomst van de stad. Ergens lezen we: 'De niet aan de binnenstad gebonden instellingen moeten zoveel mogelijk naar elders worden verwezen ten einde ruimte te scheppen voor die instellingen die de binnenstad van node hebben.'¹⁶ Hieronder viel natuurlijk ook de firma Kok, Kampen, met alle transportbewegingen van dien (de tijd dat alles nog per bakfiets van Jan Scholten ging, was definitief voorbij). Begin 1978 werden de oude, vertrouwde panden aan het begin van de Oudestraat bij de Bovenkerk verkocht; de verhuizing volgde successievelijk in februari, juni en oktober 1979, het laatst werd het stigte kantoorpand op nummer 5 met de brede, witte, Victoriaanse gevel, verlaten.¹⁷ Feestelijk werd de nieuwe, ruime, locatie geopend op 8 oktober met veel toespraken; de toenmalige minister van Sociale Zaken, dr. W. Albeda, hield een redevoering over *Mens en rendement*. De drukkerij - Kok had in 1899 een kleine handpers overgenomen om het *Advertentieblad* te drukken - werd definitief afgestoten, voor de werknemers kwam er een sociaal plan (om-, her-, of bijscholing). Zalsman BV Kampen¹⁸, die zich specialiseerde in hoogwaardig drukwerk, nam een deel van het werk en de werkers over. Eind jaren negentig vloeide alsnog een deel van deze oud-Kokmedewerkers af. Het afscheid moeten nemen van loyale werknemers viel Steunenberg begrijpelijkerwijze zwaar; het ingrijpendst was het natuurlijk voor hen die het betrof.

Twee uitgevers: J. Steunenberg en J.A.G. Kok (1907-1972), met een karakteristieke Kamper sigaar.

Toen de firma Kok 85 jaar bestond, in november 1979, werd een *Catalogus* uitgegeven van alle in voorraad zijnde titels (met uitzondering van de educatieve uitgaven en van die van de 'dochters' van Kok: J.N. Voorhoeve en Omniboek: 1800 lopende titels, 1100 auteursnamen. Het aantal titels en auteursnamen zou snel verder oplopen. Kok was toen marktleider op het gebied van

de uitgave van het christelijke boek in Nederland. Nieuwe redacteurs traden aan (of werden overgenomen), anderen klommen op in het uitdijende bedrijf. Adjunct-directeur werd Ad C. van Dam (1940), die overkwam van Bosch & Keuning; in 1980 trad Bert A. Endedijk (1950) aan bij de firma, aanbevolen door de heer W.C. Veenendaal van de (toen nog) Theologische Hogeschool, ook hij zou adjunct worden. Voor een persoonlijkheid als Wim Steunenberg, die van nature graag zijn medewerkers stimuleerde (en daarin succesvol was!) en tegemoetkomend was voor ieder, moet het moeilijk zijn geweest al die om hem heen verzamelde talenten (en ego's!) 'in toom' te houden en tevreden te stellen. Sommigen uit deze kring begonnen later 'voor zichzelf', zoals bijvoorbeeld Edo Klement, die een mooie filosofielijn had opgezet, of Rien H. Ipenburg (jeugdlectuur). Grens lag in deze periode voor Steunenberg bij de esoterie ('Geen Ankh Hermes', was een uitspraak van de baas). In het begin van de jaren tachtig herdachten de gereformeerden de Afscheiding (1834) en de Doleantie (1886) uit de toenmalige Hervormde kerk, en vervolgens de Vereniging (1892) van de daaruit ontstane kerken tot de Gereformeerde kerken in Nederland. Kok gaf tal van voorname studies uit over deze geschiedenis. Een boeiend geheel (geredigeerd door Bert Endedijk) was de twaalfdelige serie *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land* (Kampen, 1983-1986), rijk en origineel geïllustreerd.

Bedrijfsstructuur

Belangrijk is dat intussen de structuur van Kok Kampen fundamenteel veranderd was. Vanaf ongeveer 1920 waren aandeelhouders de kinderen en hun partners en vervolgens de kleinkinderen van de stichter J.H. Kok geweest. Zij interesseerden zich meer voor de koers die de firma uitstippelde dan dat zij zich om eigen revenuen bekommerden; winsten vloeiden

Wim Steunenberg, aan het Ganzendiep.

terug naar het bedrijf om nieuwe projecten mogelijk te maken. Een president-commissaris werd gekozen uit deze kring (na 1940 A.F. Kok, de oudste zoon; dan twee schoonzons: P.D. Kuiper, H.N. Ridderbos) - de oude heer en zijn echtgenote, Geertruida Cornelia de Waal (1872-1934), hadden naast de twee jongens, drie dochters. De familieraad besloot op een gegeven moment de

aandelen in beheer te geven bij een 'Stichting administratiekantoor aandelen Uitgeversmaatschappij J.H. Kok BV'; de groep 'insprekers' was ook wel erg groot geworden om een vaste koers uit te stippelen. (Nog weer later, tijdens de snel veranderende ontwikkelingen in de boekenbranche, werden de aandelen verkocht, maar dan schrijven we intussen 1998). De eerste president-commissaris van buiten werd de heer Karel Fibbe (1919-2012) te Rotterdam.

Ondanks alle veranderingen doorliep het jaar aan de Gildestraat eenzelfde ritme als dat aan de Oudestraat, namelijk het jaar van een drukke uitgever die de vleugels naar alle kanten uitsloeg, alleen ratelden en dreunden niet meer de persen als de V.C.L.-boeken van de persen rolden of 'verhevener' drukwerk het licht zag. 's Morgens de wandeling van het huis aan de kade naar het bedrijf aan de Gildestraat. Een sigaretje. Gesprekken met de nauwste kring, praatje met de mensen op de werkvloer. Keuren van een omslag, het lezen van een boekvoorstel. Boekpresentaties. De voorjaarsaanbieding, de Frankfurter Buchmesse, de najaarsaanbieding. Een lange zomer, waarin gereisd kon worden, ook in breder familieverband. Weekends in de caravan op het landje aan het Ganzendiep, soms met gasten uit de auteurskring. De boot. Het onderhouden van de vele relaties: met de oud-werknemers (er waren nogal wat 'Kok-families'). Met auteurs, kunstenaars en vormgevers, schrijvers-in-spe, alles intensief; sommige connecties vroegen veel aandacht. Wim Steunenberg gaf die aandacht graag, een sterauteur kon een potje bij hem breken. De 'tekenende verteller' Rien Poortvliet (1932-1992) bijvoorbeeld, die in 1985 de overstap naar Kok had gewaagd: 'Daar bidden ze tenminste nog voor hun eten' (had hij in Frankfurt gezien).¹⁹ Ontmoetingen met mede-uitgevers, ook overzee (Bill Eerdmans, Grand Rapids) en in het verband van de landelijke besturen op boekengebied. Een uitge-

Met vier generaties aandeelhouders van het 'oude Kok Kampen'. Staande rechts Wim Steunenberg; links van hem Jan H. Kok; achter hem Bert A. Endedijk en Ad C. van Dam, leden van de directiestaf. Eerst rij staande midden: Herman N. Ridderbos, voorzitter aandeelhouders; zittend midden Marianne Kok (rood vest); achterste rij links: Ab F. Steunenberg. Locatie: magazijnen aan de Gildestraat, 1979.

breide lunch, een diner met een goed glas wijn. In de stad Kampen: voorzitter van de Commissie van Beheer van de Gereformeerde Kerk (Burgwal). Lid van de Industriële Club Kampen-Ijsselmuiden, waarin nagedacht werd over de economische ontwikkeling van stad en ommeland. Lid van de Lions Club. Een 'praatgezelschap' van goede vrienden. Lid van een jolige club, waar ook diepzinnig kon worden door gediscussieerd ('De Vispanne'), met als gangmakers gemeentevoorlichter John Kummer (1923-2001), de onderwijzman Jan Keuter (1914-2002) en Gerrit Brinkman (1935), de erudiete Kokuitgever. Trouw ook aan oude relaties van de firma. Zo gaf hij een curieus boek uit van Wolter van der Kamp (de vriend van zijn vader die in 1955 naar Canada was geëmigreerd), over de aarde als plat vlak. Het overlijden van de vader, tot op het laatste toe helder van hoofd en belangstellend, greep diep in (1986). Wijze vader, ijkpunt en plechtanker.²⁰

Van een uitbouw van wat christelijke letterkunde mag heten, is het nauwelijks gekomen, naast de V.C.L.-serie. Wel werd in deze jaren door Kok een jaarlijks 'Christelijk Lektuur Contact' opgezet in Barneveld. Vanuit de firma behartigde Berend van de Kerke dit initiatief. Ik noem toch enkele dichters en schrijvers: Hans Bouma (uitgever bij Kok); Wim Ramaker (1943-1992)²¹; Jaap Zijlstra; Okke Jager, de theoloog; de romanschrijvers Annie Oosterbroek-Dutschun en Bé Nijenhuis (1914-1972)²²; Kees Rijnsdorp (1894-1982) de essayist, kreeg een omnibus van zijn romans; belangrijk zijn ook de literaire opstellen van Gerard Rothuizen.²³ De kring van Christelijke letterkundigen ging eigen wegen, deels publicerend in nieuw opgezette periodieken; maar het lag voor de hand dat één van hen, Hans Werkman (1936), Kok een roman aanbood die in deze stad speelt, een sleutelroman over de kerkscheuring binnen de vrijgemaakte kerken, van 1967: *Het hondje van Sollie* (1999). Maar dan schrijven we al over de periode dat Steunenberg afscheid genomen had als directeur. Trots was hij op de theologische standaardwerken die het licht bleven zien: de *Verzamelde Werken* van dr. Oepke Noordmans [10 dln, 1978-2004] en die van dr. K.H. Miskotte [vanaf 1982 13 dln], projecten waarin werd samengewerkt tussen theologen van de faculteiten in Utrecht en Kampen (Oudestraat); het *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme* onder redactie van D. Nauta, Aart de Groot, Cees Houtman (Kampen), [6 dln 1978-2006]. *Het handboek over de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1796* van A.J. Rasker [1974, 2004]; de *Concordantie op de Bijbel*, een project waar veel geld in was gestoken [1983]. Voor naam uitgegeven werken. In deze jaren kwam ook een einde voor het *Gereformeerde Weekblad*, dat vele jaren richtinggevend was, en gelezen werd om de pittige commentaren van de nu terugtrekkende prof. Herman Ridderbos (ook door de buitenwacht): zou er geen plaats zijn voor een blad met een scherper profiel? Zo kwam het *Evangelisch Commentaar* op de markt, waaraan de namen van J.T. Bakker (1924-2012), K.A. Schippers (1925-1992) en A.A. Spijkerboer (1928) waren verbonden. De uitgever haalde het in 1991 weer van de markt, wat door velen betreurd werd.²⁴ Bij een latere bestudering van het geestelijke klimaat in de toenmalige Gereformeerde Kerken in Nederland mag een analyse van de inhoud van deze periodiek niet ontbreken; trouwens zou men vele uitgaven uit het Kok-fonds hierbij moeten betrekken, vooral die op het terrein van gemeenteopbouw en theologische voorlichting aan kerk en school (onder meer de *Cahiers voor de gemeente* en de *Cahiers voor het christelijk onderwijs*).

Intermezzo

De jaren 1980-1983 in het leven van Steunenberg zijn al onderwerp geworden van recente geschiedschrijving.²⁵ Het initiatief van de toenmalige burgemeester van Kampen, drs. Sybren van Tuinen (1913-1993), om te komen tot de vestiging van academies op HBO-niveau, juichte hij toe; hem werd gevraagd bestuursvoorzitter te worden van de te stichten 'Christelijke Academie voor Journalistiek'. In een sneltreinvaart moest huisvesting worden geregeld, een staf worden gevormd en overig personeel aangesteld, studenten geworven; nu nog een directeur. Eigenlijk een scenario waarin veel wel fout moest gaan. Directeur werd Gerard de Haas (1939), jeugddeskundige en auteur bij Kok op dit terrein. En alles liep fout, de groep studenten was een mix in leeftijden en achtergronden (ook niet-christelijke); één docent had slechts journalistieke ervaring; een goed leerplan was er nauwelijks. In den lande (bij de concurrentie!) werd met argusogen naar Kampen gekeken. Daar werd de vraag of er nu juist in deze tijd van democratisering en veranderingen in het kerkelijke en geestelijke leven, een 'zuilenschool' van protestants-christelijke signatuur moest worden gesticht (het ideaal van de oprichters), steeds luider gesteld. Toch bleken de vestigingen (met de journalisten erbij waren dat er vier) zeer levensvatbaar, en de plaats van vestiging goed gekozen: middenin het achterland waaruit men 'nieuwe' lichten studenten kon verwachten. Zelfs Kampen leek ideaal: goede studentenvoorzieningen, een brede bibliotheek, een stad aan het water gelegen, lege kazernecomplexen. Waren het slechts kinderziektes? De Haas werd voorlopig op non-actief gesteld; een docent vertrok verongelikt; Steunenberg trad af als voorzitter en werd opgevolgd door M. Geerink Bakker, betrokken bij de NCRV. Deze zegt in een terugblik over zijn voorganger: *Saevis tranquillus in undis*, 'rustig te midden van woelige baren'.²⁶ In feite waren de problemen waarvoor Steunenberg en zijn mensen gesteld werden bij het opzetten van een 'christelijke' academie, dezelfde als waarvoor hij en zijn team uitgevers dagelijks werden gesteld bij het vormen van een fonds in het spoor van de christelijke traditie (in ruimere zin). Maar een uitgeverij is een *kas* vergeleken met het straatrumoer rond de academies. Waar bij Kok allang de luiken waren opengegaan en naar alle kanten het publiek werd bediend, zat in de beeldvorming van de buitenstaanders 'Kampen' nog steeds dichtgeplakt met kranten, was er daar sprake van huichelarij en bedrog (niemand kon immers goed uitleggen waar dat 'christelijk' nu wel voor stond). Daar kwam nog bij dat de 'stichters' wel steun kregen van een oudere generatie onder de theologen (Herman Ridderbos, Jan

Plomp, Klaas Runia), maar dat de jongeren het lieten afweten (Okke Jager, Gerard Rothuizen, Auke Jelsma), ofschoon zij cultureel geëngageerd waren. In 2005 verdween ook de laatste Academie uit de stad, richting Zwolle (Windesheim).²⁷

De jaren na 1983

Eind 1983 herdacht Wim Steunenbergh dat hij 25 jaar in dienst was bij Kok, met een grote receptie in de hal van het bedrijf aan de Gildestraat. Een bescheiden boek met de typerende titel *Wijkende horizon* werd aangeboden; hierin werd gereflecteerd over facetten van Nederland in de periode 1958-1983. Het stond onder redactie van drs. H.G. Leih (1928-2012), leraar geschiedenis en auteur bij Kok. In een deel van de oplage, bestemd voor de medewerkers van de firma, gaf Henk (H.C.) Diender (1941-2004), een zeer betrokken medewerker van de firma, een levensschets van de baas (waaruit ik ruim heb geput). Buiten zijn dagelijkse werk als zetter, corrector, was Diender de bekende koster van de Buitenkerk (en archivaris van de parochie). Altijd waren bij Kok rooms-katholieken werkzaam en de 'oude heer' nam zelfs een niet-kerkelijke socialist in dienst omstreeks 1910, gewoon omdat deze de beste vakman was (een drukker). Dan volgt in 1991 het afscheid als algemeen directeur, weer met een grootse receptie in de hallen van het bedrijf; je kon 'iedereen' tegen komen, al die vogels van diverse pluimage uit de stal van Kok.²⁸ Door burgemeester, H.C. Kleemans kreeg Steunenbergh de versierselen als Officier in de Orde van Oranje Nassau opgespeld. Bijzonder was dat Gerrit Brinkman (uitgever bij Kok), Errol van de Werdt (conservator van het Stedelijk Museum) en ondergetekende (medewerker bij de Theologische Hogeschool voor de kerkgeschiedenis) een expositie organiseerden van Kamper drukken, waarbij zeer kostbaar materiaal kon worden getoond uit vijf eeuwen.²⁹ Een stevige eikenhouten boekenkast met glazen deuren liet fraaie drukken zien van (bijna) 90 jaar firma Kok, geplaatst onder het kopje 'gereformeerde uitgeverij in Kampen': G.Ph. Zalsman (1857)³⁰; J.H. Bos (1882)³¹; J.H. Kok (1894)³². De komst van deze drie uitgeverij naar Kampen is niet los te denken van de stichting in 1854 van een Theologische School van de Afscheiden kerken.³³ In februari 1994 volgde een ander afscheid, dat van de 'Koninklijke Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels' (KVB), waarvan hij in 1989 voorzitter was geworden. In de recent gerestaureerde Amsterdamse St. Olofskapel werden de toespraken gehouden, gevolgd door een druk bezochte receptie in het annexe Barbizon-Hotel. De opeenvolgende directeuren van

Uitgever en auteur: met de dichteres Nel Benschop (1918-2005).

Kok hebben nooit in een eigen gekozen 'christelijk' isolement geopeerd, altijd was er samenwerking met de vakgenoten in dezelfde branche, die tot uiting kwam in actieve bestuurslidmaatschappen. Steunenberg was ook een periode vicevoorzitter van de Koninklijke Nederlandse Uitgeversbond. In november 1994 werd het eeuwfeest van Kok gevierd, in de Geheerzaal van Kampen; de redevoering werd

gehouden door Elco Brinkman (de toen beoogde minister-president). Steunenberg, de man die zo lang verbonden was aan de firma en door zijn vader de hele eeuw van binnenuit kende, ook de minder mooie, al te menselijke, kanten, had graag een gedenkboek in handen gehad. Het is er, door omstandigheden (van de auteur), helaas niet van gekomen.³⁴

Wim Steunenberg bleef na zijn afscheid nog commissaris van het bedrijf, maar hij maakte nu extra veel tijd vrij voor zijn gezin, genoot van de kleinkinderen, de vriendenkring.³⁵ Een partij schaak. Ad van Dam en Bert Endelijk namen het roer over. Toen de eerste afscheid nam (eind 1997), was er weer één algemeen directeur.³⁶ In 1998 vond de verhuizing plaats naar de IJsseldijk te Kampen onder de naam 'Kok ten Have', de boekenopslag in de hallen aan de Gildestraat werd afgestoten (met grootse verkopen). De firma verhuisde in 2011 als onderdeel van de Noordelijke Dagbladcombinatie/Veen, Bosch & Keuning-groep, naar Utrecht. Exit Kok Kampen. Intussen waren ook de Gereformeerde Kerken in Nederland opgegaan in de Protestantse Kerk in Nederland (mei 2004) samen met de Nederlandse Hervormde Kerk en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden. Per 1 september 2012 is er het definitieve afscheid van de Protestantse Theologische Universiteit, locatie Kampen (er wordt verhuisd naar Groningen en Amsterdam).

Op 13 september 2011 overlijdt Willem Eduard Steunenberg, 83 jaar oud, in zijn geliefde bovenwoning aan de De la Sablonièrekade met dat prachtige uitzicht op de IJsselstroom. In de bijeenkomst in de Bazuinkerker nabij de begraafplaats aan het Bovenbroek, klonken goede woorden, en werden liederen gezongen. Joh. 1 ('In den beginne was het Woord'). Uit het *Liedboek voor de kerken* stond Gezang 127 al genoteerd op een oud lijstje in Wims

agenda: 'Gaaf, stillen in den lande, uw Koning tegemoef' en: 'Ons, in zijn hart geborgen / heeft Hij zo rijk bedacht. Nu zullen angst en pijn / en toorn ons nooit meer schaden. / God wil, in zijn genade, dat wij zijn kindren zijn.' Ik moest even aan zijn jong gestorven grootvader denken, met wie het goede werk begon, en aan die grootmoeder die de kar moest trekken.

Noten

1. H.C. Diender, 'Willem Eduard Steunenberg, uitgever', in: *Wijkende horizon. Facetten van Nederland in de periode 1958-1983* (Kampen 1983) I-III (aanhangsel). Een overzicht over de fa. Kok in Kampen: Herman Ridderbos, 'Oudestraat 5 en 6. Kok en de Hogeschool. Een tijdsbeeld', in: J. van Gelderen e.a., *Honderd plus tien. De Gereformeerde Kerken in Nederland en haar Hogeschool te Kampen. Een bundel opstellen en impressies* (Kampen 1975) 135-147, 146-147 (over W.E. Steunenberg).
2. W.H. van Zuylen, 'Ds. Willem Steunenberg', *Jaarboek van de Gereformeerde kerken in Nederland* (1970) 490-491.
3. Over de Theologische School in deze tijd: J.D. Boerkoel, 'Een ontmoeting', in: *Honderd plus tien*, 187-195.
4. De gegevens over J.H. Kok en zijn firma zijn door mij verzameld in de loop van jaren, vooral vanaf 1990 met het oog op het 100-jarig bestaan in november 1994. Cf. J. van Gelderen, *J.H. Kok. Bouwstenen voor de biografie* (Kampen 2000; in eigen beheer uitgegeven t.b.v. de familie Kok).
5. De V.C.L. (Vereeniging Christelijke Lectuur) stamt uit 1843 en werd in 1907 samen met het Kuiperfonds door Kok opgekocht uit het faillissement van de fa. Höveker & Wormser, cf. J. van Gelderen (ed.), *Uitgever en Auteur. J.H. Kok over Dr. A. Kuiper* (Kampen 1994).
6. Jeroen Kummer, 'De nachtegaleu zingen kort in Kampen. Uitgever Kok en de dichters Hélène Swarth en Willem de Mérode', *Kamper Almanak* (2001) 12-24. Gebaseerd op het bedrijfsarchief.
7. Wim Steunenberg, 'De invloed van de protestantse leestradiie op de voordrachtstijl van Henk van Ulsen', *Parmentier* 1:1-2 [1989] 66-67.
8. 'De onderduik. Wim Steunenberg', in: Daan van Driel en Jaap van Gelderen, *Kinderen verhalen van de oorlog. Kampen 1940-1945* (Kampen 1990) 119-120.
9. Wolter van der Kamp hield een dagboek bij in WO-II: Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied. Oorlogsdagboek van een ambtenaar* (Kampen 1946) waaruit rijkelijk is geput door dr. Lou de Jong.
10. Onder voorzitter J.A.G. Kok kreeg de Uitgeversbond het predicaat 'Koninklijk' (1955).
11. C. Rijnsdorp, 'Jan Overduin', in: *Christelijke Encyclopedie* V (Kampen 1960), 348.
12. Peter Altena, 'Nel Benschop, 1918-2005, dichteres en lerares', in: *Biografisch Woordenboek*

voor Gelderland VI (Hilversum 2007) 18-20.

13. In: *Honderd plus tien*, 146-146. Zie ook: Jaap van Gelderen, *Wandelen tussen School, Kerk en Uitgeverij. Herman Ridderbos (1909-2007) herdacht* (Kampen 2009).
14. Dr. Konrad Raiser, de secretaris-generaal van de Wereldraad van de Kerken, schreef over hem: 'He has generously shared with the oecumenical fellowship his professional skill and competence (...) His memory will be cherished by a large circle of friends and colleagues around the world.'
15. Lútzten Miedema, 'Exit Kampen', in: D.P. Engberts e.a., *Pro memoria. Theologie studeren in Kampen 1965-1975. Een bundel opstellen van oud-studenten* (Soest 2011) 97-107, 101.
16. S. van Tuinen, 'Kampen. Een stedenbouwkundige verkenning', in: *Honderd plus tien*, 176-186, 180.
17. De oude 'Kokpanden' werden een begrip in de stad. Uiteindelijk werd het geheel afgebroken. Een lichtpuntje was dat er in 1991 een uitgebreid archeologisch en bouwhistorisch onderzoek kon worden gestart, waardoor de kennis van middeleeuws Kampen een stuk verder is gekomen. Cf. M. Barwasser en M. Smit, *Acht eeuwen tussen twee stegen* (Kampen 1997).
18. Jaap van Gelderen, 'De firma Zalsman te Kampen. Een korte geschiedenis', *Kamper Almanak* (2003) 24-36. In 2011 verhuisde het bedrijf naar Zwolle; in Kampen bleef men betrokken bij IMPact/Media BV aan de Gildestraat.
19. A.J.C.M. Gabriëls, 'Poortvliet, Marinus Harm (1932-1995)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland VI* (Den Haag) 376-379.
20. M. Goedhart-Alberts en M.H. Ipenburg, [Herinneringen aan] *J. Steunenberg 1898-1986* (Kampen 1986). Sr. was een enthousiast supporter van DOS-Kampen, een voetbalclub; maar schreef ook gedichten over mystiek.
21. De in Kampen geboren Ramaker kreeg van het college van B en W in Kampen opdracht een bundel gedichten samen te stellen: *Misschien gaan we de IJssel wel op. Kamper gedichten* (Kampen 1978) t.g.v. het afscheid van burgemeester S. van Tuinen (1913-1993).
22. Hans Werkman, *Spitten en [niet] moe worden. Leven en werk van Bé Nijenhuis 1914-1972* (Kampen 1994). De biografie putte rijkelijk uit het Kokarchief, zodat de rol van het uitgeversteam Steunenberg sr. en jr. duidelijk naar voren komt.
23. Een overzicht: Hans Wiersma, 'Kok Kampen', in: Hans Wiersma (eindred.), *Van Albertus Pigghius tot Zwierv Umblad. Een literaire wandeling door Kampen* (Deventer 1996) 88-102.
24. Cf. J. van Gelderen, "'Evenwel - we schreven". Leven en arbeid van Johannes Plomp', in: J. van Gelderen en C. Houtman (eds.), *Profiel. Theologiebeoefening in Kampen 1970-1990* (Kampen 2004) 177-215, 204.
25. Herman Broers, *Blauw haar. Het mirakel van de academiestad Kampen* (Kampen 2011).
26. M. Geerink Bakker, 'Keuzen uit een kwart eeuw media in Nederland', in: *Wijkende horizon*, 84.
27. Geraart Westerink, 'Nieuw elan van korte duur', in: *Kamper canon 2010*, 196-199. De eerste

- Academie werd in 1976 geopend. Cf. Jaap van Gelderen in: *Pro memoria*, 31-32 ('Afscheid van een blijver').
28. E. Berger, M. Goedhart-Alberts, M.H. Ipenburg, *Willem Eduard Steunenbergh bij zijn afscheid* [op 21 februari 1991]. Speciaal nummer van het personeelsorgaan *Gildenieuws*.
 29. *Vijf eeuwen boekdrukkers en uitgevers in Kampen* (Kampen 1991). Catalogus bij de gelijknamige expositie bij het afscheid van mr. W.E. Steunenbergh in het Stedelijk Museum Kampen, begin 1991.
 30. Cf. noot 18.
 31. J. van Gelderen, *Boekenbos 1883-1983* (Kampen 1983).
 32. Zie noot 4. Een anekdotisch overzicht door H.H.J. van As, "Ick Hield Koers". Honderd jaar uitgeverij J.H. Kok: emancipatie van een volksdeel', in: *Reformatorisch Dagblad*, 9 september 1994, gebaseerd op een uitgebreid interview met de beoogde auteur J. van Gelderen.
 33. Beatrice de Graaf en Gert van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen 1854-2004* (Kampen 2004).
 34. De archieven, voor zover bewaard, raakten verstrooid over diverse locaties zodat een publicatie gebaseerd op de bronnen nog verder af is komen te liggen. Het wachten is op een nieuwe plek voor het Gemeentearchief Kampen.
 35. De Kamper Persclub schonk hem op 29 mei 2002 een steentje op het zogenaamde koepleintje te Kampen, cf. Johan Prins (ed.), *Kamper gevlj. Kamper gevele* (Kampen 2002) 59-62 ('Boekensteun', door Jaap van Gelderen).
 36. Toen Endedijk een kwart eeuw aan de firma verbonden was verscheen: Gerben Heitink (e.a.), *Waar gaat het nog over'. Een veranderend landschap, over schrijvers, boeken, theologen en andere gelovigen* (Kampen 2005) een knappe analyse over de verhouding van een christelijke uitgever en zijn publiek in het huidige tijdsgewricht.